

Identifying and Analyzing the Key Drivers Influencing the Future of Political Culture in Iran: Designing a Conceptual Model of Desirable Political Culture¹

Ali Navazeni

Postdoctoral Researcher in Political Science, University of Isfahan, Isfahan, Iran,
(corresponding author).

Email: a.navazeni@ase.ui.ac.ir

 0000-0003-1399-7463

Hossein Harsij

Professor of Political Science, Department of Political Science, Faculty of
Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Email: harsij@ase.ui.ac.ir

 0000-0003-1209-4270

Abstract

The purpose of the current research is to introduce the political culture of religious democracy as a desirable system from the perspective of Imam Khomeini (RA), considering that the people of Iran are Muslims and believers who acknowledge the sovereignty of the Islamic Republic of Iran. This includes accepting the divine decrees of the people for social arrangements and governance affairs in the country. The study aims to present a conceptual model for achieving religious democracy and moving away from the conflicting political cultures present in Iranian society. Based on this, the main question of the current research is how to operationalize the process of researching the political culture of religious democracy in Iranian society through a conceptual model. To answer this question, we utilized the hindsight method, focusing on the future, and a combination of quantitative and qualitative methods. Additionally, we employed the fuzzy Delphi method and structural analysis based on mutual relations matrix tables, using MicMac software to identify key drivers and uncertainties influencing the future of political culture in Iran. The findings of the research indicate that the political culture of religious democracy can be achieved through the integration of myth-making, justice, Ashurai culture, and Mahdism, along with the connection of religion and politics and a desire for independence. This integration, combined with the tools of independence, freedom, and democracy, creates the potential for realizing the political culture of religious democracy. One reason for the originality and innovation of this work is the exploration of the political culture of religious democracy as a desirable perspective. Additionally, the design of a conceptual model based on Imam Khomeini's perspective further contributes to the uniqueness of this study.

Keywords: Political culture, religious democracy, fuzzy Delphi, MicMac

E-ISSN: 2588-6525 / Center for Strategic Research / The Scientific Journal of Strategy

Journal of "The Scientific Journal of Strategy" © 11 years by Center for
Strategic research is licensed under CC BY 4.0

10.22034/RAHBORD.2024.443852.1651

1. This work is based upon research funded by Iran National Science Foundation (INSF) under project No.4020546

شناسایی و تحلیل پیشران‌های کلیدی تاثیرگذار بر آینده فرهنگ سیاسی در ایران: طراحی مدل مفهومی فرهنگ سیاسی مطلوب^۱

علی نوازنی

پژوهشگر پسا دکتری علوم سیاسی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: a.navazeni@ase.ui.ac.ir

0000-0003-1399-7463

حسین هرسیج

استاد گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

Email: harsij@ase.ui.ac.ir

0000-0003-1209-4270

چکیده

هدف پژوهش حاضر ترسیم فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی به‌منابۀ فرهنگ سیاسی مطلوب از منظر امام خمینی^(ره) (با در نظر گرفتن مفروضه مسلمان و مؤمن بودن مردم ایران و پذیرش حاکمیت احکام الهی توسط مردم برای ترتیبات اجتماعی و امور حکمرانی در کشور) و ارائه مدلی مفهومی جهت تحقق آن و برون‌رفت از فرهنگ‌های سیاسی متعارض مبتلا به در جامعه ایران است. سؤال اصلی پژوهش حاضر چنین طرح می‌گردد که چگونه می‌توان در قالب مدل مفهومی، فرایند تحقق فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی را در جامعه ایران عملیاتی نمود؟ جهت دستیابی به پاسخ پژوهش از روش پس‌نگری معطوف به آینده و روش ترکیبی کمی و کیفی بهره‌مند شده‌ایم. همچنین با اتخاذ روش دلفی فازی و همچنین روش تحلیل ساختاری متکی به جداول ماتریس روابط متقابل و با بهره‌گیری از نرم‌افزار میک‌مک، مهم‌ترین و کلیدی‌ترین پیشران‌ها و عدم قطعیت‌های اثرگذار بر آینده فرهنگ سیاسی در ایران مورد شناسایی قرار گرفت. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی در نتیجه ادغام پیشران‌های اسطوره‌سازی، عدالت‌خواهی، فرهنگ عاشورایی و مهدویت، پیوند دین و سیاست و استقلال‌خواهی با سه ابزار استقلال، آزادی و مردم‌سالاری امکان دستیابی به فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی را فراهم می‌نماید. همچنین تعیین فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی به‌منابۀ چشم‌انداز مطلوب و طرح مدل مفهومی با بهره‌گیری از دیدگاه امام خمینی^(ره) از جمله دلایل بدیع و نوآور بودن اثر حاضر است.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ سیاسی، مردم‌سالاری دینی، پس‌نگری، دلفی فازی، میک‌مک

شاپای الکترونیک: ۶۵۲۵-۲۵۸۸ / پژوهشکده تحقیقات راهبردی / فصلنامه علمی راهبرد

CC BY 4.0

10.22034/RAHBORD.2024.443852.1651

مقدمه و بیان مسئله

تکامل فکر و اندیشه به واسطه ماهیت انباشتی ارزش‌ها و باورها در فرایند زمان همواره مورد توجه اندیشه‌پردازان و حکام بوده است. از سویی نیز حاکمان با توجه به تلاش برای ایجاد انسجام اجتماعی با احکام و فرامین ایدئولوژیک و حاکمیتی، در تلاش بوده‌اند تا فرهنگ حاکم بر جامعه را (که عمدتاً تحت تأثیر عواملی همچون وضعیت اقلیمی و جغرافیایی، ساختار نظام سیاسی و اجتماعی، شرایط تاریخی، نظام اعتقادی، آداب و رسوم، نظام اقتصادی و ... قرار دارد) مطابق با ایدئولوژی و اهداف و برنامه‌های خویش در یک فرایند مستمر جامعه‌پذیری سیاسی نهادینه نمایند (رفیع و همکاران، ۱۳۹۷) و از این رهگذر فرهنگ سیاسی (در معنای نگرش‌ها، باورها و احساسات افراد در قبال روند سیاسی) ساخت یافته و اصول و قواعد حاکم بر کنش شهروندان و حاکمان را تعیین می‌نماید و همین امر ضرورت توجه به اهمیت و کارکرد فرهنگ سیاسی را نمایان می‌نماید (پای، ۱۳۷۰). حال با در نظر گرفتن فرهنگ سیاسی تبعی - مشارکتی حاکم بر حیات کنونی جمهوری اسلامی ایران می‌توان عنوان داشت که افراد از منظر سیاسی به دسته‌های آگاه، فعال و منفعل تقسیم می‌شوند. دسته فعال در خصوص تمامی اهداف سیاسی دغدغه‌مند و حساس است و عمدتاً بر کنش‌ها، آرا و سیاست‌های نخبگان تأثیرگذار است. اگرچه در دوره‌های مختلف متأثر از شرایط اقتصادی و سیاسی حاکم بر کشور، سنگینی کفه ترازو در میان گروه فعال و منفعل در نوسان می‌باشد با این وجود، با تأسی از رویکرد حاکمان در جهت شکل‌دهی و ترویج فرهنگ سیاسی مطلوب و ایدئولوژیک، از ابتدای شکل‌گیری انقلاب اسلامی، شاهد تأکیدات بسیاری از سوی رهبران جمهوری اسلامی مبنی بر تحقق فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی (با نقطه افتراق تأکید همراه با معنویت و مادیت در مقابل رویکرد مادی فرهنگ سیاسی مشارکتی در غرب) بوده‌ایم. بر این اساس و با در نظر گرفتن فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی به‌مثابه فرهنگ مطلوب و عدم تحقق کامل آن تاکنون، سؤال پژوهش حاضر چنین طرح می‌گردد که چگونه می‌توان در قالب مدل مفهومی، فرایند تحقق فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی را در جامعه ایران عملیاتی نمود؟ فرضیه پژوهش اکتشافی بوده و با بهره‌گیری از روش‌های ترکیبی (کمی و کیفی) و همچنین با بهره‌گیری از پنل خبرگان ۲۵ نفره (جلب مشارکت از طریق روش دلفی فازی، روش تحلیل ساختاری مبتنی بر جدول ماتریس روابط متقابل) و در ادامه با به‌کارگیری

نرم‌افزار میک‌مک به تجزیه و تحلیل داده‌های احصا شده می‌پردازیم. پژوهش حاضر در قالب ۵ بخش سازماندهی شده است: ۱. اهداف و سؤال پژوهش؛ ۲. پیشینه پژوهش؛ ۳. تعریف مفاهیم؛ ۴. روش پژوهش؛ ۵. یافته‌های پژوهش؛ ۶. نتیجه‌گیری و ارائه راهکار.

۱. پیشینه پژوهش

بنا بر ارزیابی ادبیات پژوهش، فقدان گام‌های مؤثر در جهت وصول به فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی آشکار می‌باشد. همچنین نوآوری پژوهش حاضر در وصول به پیشران‌های کلیدی اثرگذار بر فرهنگ سیاسی در ایران و انطباق آن با دیدگاه امام خمینی (ره) و طراحی مدل مفهومی جهت تحقق فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی و خروج از فرهنگ‌های سیاسی متعارض می‌باشد.

جدول ۱: پیشینه پژوهش

نویسندگان	عنوان	توضیحات
پناهی (۱۴۰۲)	جایگاه خدا و مردم در نظام مردم‌سالاری دینی بر پایه اصول قانون اساسی	نویسنده با اتخاذ روش توصیفی-تحلیلی بیان می‌دارد که مردم‌سالاری دینی بر هر دو پایه خدا و مردم استوار بوده و اراده سیاسی مردم در طول حاکمیت مطلق خدا تعریف شده و در آن مردم از طرف خدا بر سرنویست خود حاکمند و مسئولین هم در برابر مردم و هم در برابر خدا پاسخگو هستند.
پریزاده و اسمانی (۱۴۰۲)	توسعه فرهنگی از دیدگاه امام‌خمتی‌نیا (ره) در جمهوری اسلامی ایران	نویسندگان در نظر دارند که امام‌خمتی‌نیا (ره) بر اهمیت فرهنگ در جامعه، افتخار و خودیاری ملت ایران تأکید داشته‌اند و آن را مبنی بر ارزش‌های اسلامی مطرح می‌نمودند. همچنین ایشان با توجه به اهمیت پایه‌های فرهنگی و اجتماعی، به ویژگی‌های سازنده و عالی مردم ایران بر ضرورت حفظ و تقویت این ویژگی‌ها تأکید داشتند.
سپهری (۱۴۰۱)	روند توسعه سیاسی و مردم‌سالاری دینی در جمهوری اسلامی ایران	نویسنده با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، عنوان می‌دارد که شاخص‌های توسعه سیاسی در الگوی اسلامی بیشتر می‌بایست برپایه شاخص‌های مشارکت‌سیاسی، مردم‌سالاری دینی، آزادی و برابری بنا شود. همچنین در ارتباط میان توسعه‌سیاسی با نظام مردم‌سالاری دینی در جمهوری اسلامی مشخص می‌نماید که توسعه‌سیاسی از اهداف ضروری انقلاب اسلامی در جهت شکل‌گیری و دوام نظام مردم‌سالاری دینی می‌باشد.
جباری و الهامی (۱۴۰۰)	مردم‌سالاری دینی، بدیل نظام‌های سیاسی سکولار و بنیادگرا در ایران	نویسندگان با اتخاذ روش مقایسه‌ای، عنوان می‌دارند که در مردم‌سالاری دینی بدون نگاه صرف مادی به اصول عرفی، انسان معنورانه، فردگرایانه و سوداگرایانه، می‌توان حکومتی مردمی، آما مبنی بر ارزش‌های دینی و در چارچوب احکام الهی برپا کرد و این امر نقطه افراق آن با رویکردهای سکولاریستی و بنیادگرایانه می‌باشد.
امامی و همکاران (۱۳۹۹)	تحلیل الگوی مشارکت فعالانه شهروندان در نظام مردم‌سالاری دینی (با تأکید بر مفهوله آتش به اختیار در اندیشه آیت‌الله‌خامنه‌ای)	نویسندگان با اتخاذ روش توصیفی-تحلیلی عنوان می‌دارند که جمهوری اسلامی در تلاش برای نهادینه کردن مردم‌سالاری دینی در جامعه می‌باشد و مقوله آتش به اختیار مطرح‌شده توسط آیت‌الله‌خامنه‌ای، به معنای کار فرهنگی خودجوش و تمیز، شکوفایی ظرفیت فرهنگ، اعتمادزایی، تقویت روابط متقابل دولت و ملت، اصلاح نواقص و اختلالات بوروکراتیک در کشور می‌باشد.
مختاری و شفیعی (۱۳۹۹)	فرهنگ‌سیاسی و گسترده‌ی دولت در ایران در دوره جمهوری اسلامی	نویسندگان با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی عنوان می‌دارند که استیلای فرهنگ‌دینی پس از انقلاب در ایران، به دولت دینی منسوخ و فداست می‌دهد، بر مسئولیت‌های دولت افزوده و گسترده‌ی دولت را به مثابه گسترده‌ی اسلام ترویج می‌کند و گرایش‌ها و کژتابی‌های ایرانیان از مدرنیته موجب توجیه دولت‌گرایی و پیشینه شدن ساختار سیاسی گردیده است.
چلائی‌راد و سپهری‌نیا (۱۳۹۶)	شاخص‌های فرهنگ‌سیاسی جمهوری اسلامی ایران در بُعد کلان از دیدگاه خیرگان	نویسندگان با اتخاذ روش پیمایشی و دلفی، عنوان می‌دارند که ایران در تلاش برای هدایت فرهنگ‌سیاسی جامعه در مسیر جشن‌انداز سیاسی مطلوب خویش می‌باشد و شاخص‌های مشارکت در انتخابات، تأکید بر ارزش‌های بومی و مذهبی و فلسفه انتظار و ظهور منجی از بالاترین اولویت برخوردار هستند.
رهبان قاضی و همکاران (۱۳۹۵)	بررسی رابطه دین‌داری با نوع فرهنگ سیاسی مشارکتی و دموکراتیک	نویسندگان با اتخاذ روش میدانی عنوان می‌دارند که فرهنگ‌سیاسی دموکراتیک در بین افرادی که از دین‌داری کمتری برخوردار بودند بالاتر است و از سوی دیگر، فرهنگ‌سیاسی مشارکتی در بین افرادی که از میزان دین‌داری بالاتری بودند، بیشتر بود و دین‌داری، تأثیر مثبتی بر روی فرهنگ مشارکتی در بین شهروندان دارد.
زرگر و نقر (۱۳۹۲)	الگوی مطلوب فرهنگ‌سیاسی دانشجویی از دیدگاه امام‌خمتی‌نیا (ره)	نویسندگان با بهره‌گیری از روش توصیفی و بر مبنای آرای امام‌خمتی‌نیا (ره) بیان می‌دارند که باید دانشجو و دانشگاه اصلاح شود، سپس متناسب با فرهنگ مطلوب امام‌خمتی‌نیا (ره)، اسلام پرورش باید به هم پیوندد جامعه را اصلاح کند و هم در روابط خارجی با فرهنگ غنی استقلالی برخورد کند تا کنشورش دچار ضعف و تزلزل نشود.

۲. تعریف مفاهیم

چشم‌انداز^۱: نقطه کانونی در آینده که مطلوب ارزیابی گردیده و امیدوارانه خواستار دستیابی به آن بوده و در مسیر تحقق آن گام بر می‌داریم. به تعبیری دیگر، تفکر ما آمیخته‌ای از فهم گذشته و تصورات ذهنی ما از رویدادهای محتمل آینده می‌باشد و این امر در پیوند با تصویری که ما از آینده پیش‌رو خلق می‌نماییم در تحقق و یا عدم تحقق آن دخیل می‌باشد و این عنصری است که چشم‌انداز در خلق آینده مطلوب در اختیار ما قرار می‌دهد (مایلز، ۱۳۸۵).

فرهنگ سیاسی: الگویی است که تعیین‌گر برداشت و تصور افراد و همچنین گرایش‌ها و جهت‌گیری‌های سیاسی در میان تابعین یک نظام سیاسی وجود دارد و دربرگیرنده مفاهیمی همچون «قدرت»، «آزادی»، «مشروعیت»، «عدالت»، «برابری»، «مشارکت» و ... می‌باشد (سینایی و ابراهیم‌آبادی، ۱۳۸۴).

مردم‌سالاری دینی: تلفیقی هوشمندانه از حکمرانی بر اساس مشروعیت الهی و مقبولیت مردمی است که حاکم در راستای خدمت به مردم، عمل به فرامین الهی، تحقق حق و عدل در جامعه و هدایت تابعین در مسیر رشد و تعالی مادی و معنوی گام برمی‌دارد و مردم نیز با اتکا به ارزش‌های دینی و الهی در فرایند تعیین سرنوشت خویش مشارکت فعال می‌نمایند (شفیعی، ۱۳۸۵). اگرچه توجه به این نکته نیز حائز اهمیت می‌باشد که از منظر امام خمینی^(ع)، مردم‌سالاری دینی متکی بر مفروض‌هایی است که در جهت حفظ و حمایت از کیان و بنیان‌های دینی، فعالیت دارند. اولاً، استعداد مردم‌داری اسلام و دوماً، طبع نآلوده و بیدار مردم. این دو مشخصه، سازوکاری را شکل می‌دهند که امکان مشارکت مردم را در امور سیاسی و اجتماعی را فراهم می‌سازند (اخوان‌کاظمی، ۱۳۹۷).

آزادی: امام خمینی^(ع) در این خصوص اعتقاد دارند که مردم در عقیده، اعمال و گفتار، انتخاب‌ها و ... آزاد هستند (امام خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۱۰). اگرچه محدودیتی بر آن وارد می‌نمایند که عبارت است از آزادی در محدوده اسلام و قوانین کشور و تا مرز توطئه بر ضد نظام و فساد و ضرر به مردم (رسالت اقتصادی، ۱۴۰۱). این تعبیر از آزادی توسط امام خمینی^(ع) در میان متفکرین و پژوهشگران محل مناقشه بوده و از آن تفاسیر حداقلی و حداکثری ارائه گردیده است، با این حال، با توجه به تعبیر امام خمینی^(ع) در خصوص شهید مطهری، «آثار قلم و زبان او بی‌استثنا آموزنده و

روان‌بخش است» (امام خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۱۴) به نظر می‌رسد رویکرد شهید مطهری (پذیرش تساهل و مدارای اجتماعی به‌مثابه تاکتیک در حوزه عمل و نه تساهل در اصول و پذیرش تکثرگرایی و تساهل‌گرایی معرفتی)، می‌تواند رویکردی قابل وثوق در تفسیر آزادی از منظر امام خمینی^(۵) به شمار آید (نوازی و همکاران، ۱۴۰۱).

۳. روش پژوهش

در پژوهش حاضر، تلاش بر آن است که مبتنی بر روش ترکیبی (کمی و کیفی) و با اتکا به مراحل شش‌گانه مطروحه در روش پس‌نگری^۱ معطوف به آینده در مطالعات مبتنی بر رویکردهای هنجاری، در مسیر حل مشکلات بلندمدت و ایجاد راه‌حل‌های پایدار گام برداشته شود. در این روش زنجیره‌ای از روابط علی و منطقی میان پدیده‌ها از نقطه چشم‌انداز مطلوب متصور گردیده و فرایند و مسیر نوینی جهت دستیابی به آن ایجاد می‌گردد (Yusuke, Yutaka, Tomoaki, & Höjer & Mattsson, 2000)؛ (Koichi, 2020). این امر در فهم آینده، که مملو از عدم قطعیت‌هاست، کمک شایانی می‌نماید (Dreborg, 1996)؛ بر این اساس روش پس‌نگری از آینده مطلوب (چشم‌انداز) کار را شروع می‌کند و به زمان حال می‌رسد، روشی مملو از هنجارها و ارزش‌ها بوده و موضوعات و اهداف خاص را اولویت‌بندی می‌کند (Neuvonen, 2022) و می‌تواند زمینه‌ساز تغییر در ارزش‌ها و هنجارها، نگرش‌ها و اعتقادات اساسی و اصول حاکم بر فرایندهای تصمیم‌گیری شده و به قالب‌بندی مجدد اهداف، خط‌مشی‌ها، تعاریف مسئله و استراتژی‌ها یاری‌رسان باشد (Quist & Vergragt, 2006)؛ اگرچه باید در نظر داشت که اثرگذاری این روش در موقعیت‌هایی می‌باشد که یک هدف مشترک و بلندمدت از قبل وجود داشته باشد تا از طریق ارائه مسیرها و شاخص‌هایی، برای حرکت در مسیر پیشرفت به سمت آینده مطلوب یاری‌رسان باشد (Voom, 2023) مبتنی بر این امر در قالب جدول شماره ۲، فرایند اجرایی مراحل شش‌گانه روش پس‌نگری ذکر می‌گردد.

جدول ۲: مراحل شش‌گانه عملیاتی روش پس‌نگری

تعیین بازه زمانی
ایجاد خط پایه و چشم‌انداز مطلوب
جمع‌آوری اطلاعات مرتبط با وضعیت حال
تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده
شناسایی مهم‌ترین عدم قطعیت‌های تأثیرگذار بر آینده
تعیین سیاست‌های اجرایی جهت دستیابی به چشم‌انداز مطلوب

Source: (Attard & Hickman, 2024; Milan, 2008)

در ابتدا بازه زمانی مورد توجه، ۱۰ سال آینده، یعنی از سال ۱۴۰۲ تا ۱۴۱۲ مورد توجه پژوهش حاضر می‌باشد. همچنین چشم‌انداز مطلوب فرهنگ سیاسی در ایران منطبق با آرای امام خمینی^(۵)، فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی ترسیم گردیده است. ایشان رضایت و خدمت به مردم را اصل و محور امور می‌دانند و اگرچه بر این اعتقاد نیز می‌باشند که مردم مؤمن ایران، خواستار تحقق ارزش‌های الهی در جامعه می‌باشند (پورفرد، ۱۳۸۴) و مردم هم در شکل‌گیری و هم در تداوم نظام اسلامی نقش حیاتی ایفا می‌نمایند.

باید در نظر داشت که تا پیش از انقلاب اسلامی و در دوران حاکمیت سلسله‌های پادشاهی در ایران، با توجه به تفاوت در عناصر مشروعیت نظام‌های سیاسی و حاکمیت استبداد بر ابعاد مختلف حیات اجتماعی و پذیرش اقتدار سیاسی «بالا به پایین» در بین اکثریت جامعه، فرهنگ سیاسی مبتلابه عمدتاً از ماهیتی محدود و تبعی برخوردار بوده (امامی، محمودی رجا و نیکزاد، ۲۰۲۰) و حاکمیت فرهنگ مشارکتی کمترین وجهه عملیاتی را در جامعه برخوردار بوده است. به‌گونه‌ای که دکتر بشیریه فرهنگ سیاسی در ایران را در قالب فرهنگ سیاسی پاتریمونیالیستی که از دو شاخصه تابعیت و آمریت پیروی می‌نماید و از ویژگی‌هایی همچون ساخت عمودی قدرت، بدبینی، بی‌اعتمادی، خشونت، ارادت‌سالاری، عدم تساهل و پذیرش دیگری برخوردار است، ارزیابی می‌نمایند (صیاد و همکاران، ۱۳۹۷). همچنین رهبر قاضی و همکاران نیز معتقدند که فرهنگ سیاسی در ایران تا حد زیادی مبتنی بر فرهنگ سیاسی تبعی - مشارکتی می‌باشد (رهبر قاضی و همکاران، ۱۳۹۵) در جمع‌بندی می‌توان عنوان داشت که وقوع انقلاب اسلامی، زمینه رشد خودآگاهی و خودباوری و استقرار نظام جدیدی را فراهم نمود که زمینه افزایش اعتماد میان مردم و حاکمیت و

همچنین افزایش مشارکت سیاسی و تحول در فرهنگ سیاسی گردید و با احیای فرهنگ سیاسی تبعی- مشارکتی، احساس همدلی و هم‌پوندی مردم با نظام سیاسی ایجاد و باور به امکان مداخله مردم در امر سیاست پایه‌ریزی شد (احسانی، ۱۳۷۸) و جمهوری اسلامی و مردم‌سالاری دینی (رژیمی مبتنی بر اراده و خواست مردم و مبتنی بر احکام اسلامی) حاکم گردید (امام خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۸). در این وضعیت، مشارکت منفعل به مشارکت فعال متحول گردیده، اگرچه چنین وضعیتی نیز نهادینه نشده است و در ادوار مختلف جمهوری اسلامی با فراز و نشیب‌های متعددی مواجه گردیده است. در راستای ارزیابی این امر ضرورت دارد که شاخص‌های مردم‌سالاری دینی را با موقعیت فعلی جامعه و بافت حکومت در ایران ارزیابی نماییم، در قالب جدول شماره ۳، شاخص‌های مردم‌سالاری دینی از منظر امام خمینی^(د) عنوان گردیده است، همچنین در قالب جدول شماره ۴ تلاش می‌داریم به بررسی جایگاه ایران (رتبه ۱۲۶ از میان ۱۴۲ کشور مورد بررسی قرار گرفته) (پروژه عدالت جهانی، ۲۰۲۳) در برخی از شاخص‌های اجتماعی و سیاسی اشاره نماییم.

جدول ۳: ارزیابی مشخصه‌های فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی از منظر امام خمینی^(د)

شاخص‌ها	تعمیر امام خمینی (د)
اسلامیت نمادی از ماهیت دینی	«ماهیت جمهوری اسلامی این است که با شرایطی که اسلام برای حکومت قرار داده است، با اتکا به آرای عمومی ملت، حکومت تشکیل شده و مجری احکام اسلام باشد»
حفظ منافع و حقوق مردم	«سیاست ما همیشه بر مبنای آزادی، استقلال و حفظ منافع مردم است که این اصل را هرگز فدای چیزی نمی‌کنیم»
آزادی	«اجبار مردم به تظاهر در موافقت و پایبندی و جنجال در امری که مخالف خواسته آنهاست نقض قانون اساسی است؛ سلب آزادی مطبوعات و دستگاه‌های تبلیغاتی و اجبار آنها به تبلیغ برخلاف مصالح کشور نقض قانون اساسی است؛ تجاوز به حقوق مردم و سلب آزادیهای فردی و اجتماعی نقض قانون اساسی است...»
مشارکت مردمی در امور مملکت	«طبعاً برای آینده مملکت و جایگزینی این رژیم باید راه و رسمی را انتخاب کرد که مورد موافقت و علاقه مجموع جامعه باشد. و این جمهوری اسلامی است... جمهوری اسلامی... (باید) در همه زمینه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی با توجه به معیارهای اسلامی، اصلاحات لازم را به عمل آورد. این اصلاحات با مشارکت کامل همه مردم خواهد بود.»
اهمیت رأی ملت و نظارت ملت	«آنان (مردم) ناظر و هادی مجریان امور می‌باشند. این حکومت در همه مراتب خود، متکی به آرای مردم و تحت نظارت و ارزیابی و انتقاد عمومی خواهد بود.»
قانون‌گرایی	«اگر همه اشخاص... و همه گروه‌ها... و همه نهادهایی که در سرتاسر کشور هستند به قانون خاضع بشویم و قانون را محترم بشمریم، هیچ اختلافی پیش نخواهد آمد. اختلافات از راه قانون‌شکنی‌ها پیش می‌آید. اگر قانون حکومت کند در یک کشوری (اختلافی دیگر نخواهد بود). چنانچه از صدر عالم تا کنون تمام امتیای برای برقرار کردن قانون آمده‌اند...»
مستولان خدمت‌گذار	«این جدایی دولت‌ها از ملت‌ها منشأ همه گرفتاری‌هایی است که در یک کشوری تحقق پیدا می‌کند... مسأله، مسئله خدمت‌گزاری دولت به ملت است؛ نه فرمانفرمایی دولت به ملت. همین فرمانفرمایی جدا می‌کند شما را از ملت، و ملت را از شما و منشأ مقاصد زیاد می‌شود. مردم از کارهای شما احساس کنند که شما از خودشان هستند و می‌خواهید خدمت کنید بهشان، نمی‌خواهید فرمانفرمایی کنید و نمی‌خواهید مردم را تحت فشار قرار بدهید، و نمی‌خواهید ظلم بکنید، این حرف‌ها نباشد.»

منبع: (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۹)

جدول ۴: جایگاه جمهوری اسلامی ایران در ارتباط با شاخص‌های مردم‌سالاری

رتبه	توضیحات	شاخص‌ها
۱۳۱	اندازه‌گیری میزان پای‌بندی مسئولین به قانون: اعم از قانون اساسی و قوانین عادی که به وسیله آنها اختیارات دولت و مقامات و کارگزاران آن محدود شده و تحت قانون پاسخگو هستند. میزان اثرپذیری قدرت از نهادهای غیردولتی اعم از مطبوعات آزاد و مستقل	محدودیت در اختیارات دولت
۱۰۷	اندازه‌گیری عدم وجود فساد در قوه مجریه و سایر نهادهای دولتی: اعم از رشوه، نفوذ غیرقانونی از سوی مراجع عمومی یا خصوصی و همچنین سوء استفاده از بودجه عمومی یا سایر منابع	عدم وجود فساد
۱۴۰	اندازه‌گیری میزان باز بودن دولت: اعم از میزان شفاف سازی اطلاعات توسط دولت، میزان پاسخگویی دولت به شهروندان و امکان مشارکت شهروندان در مذاکرات سیاست عمومی و همچنین ارزیابی میزان انتشار قوانین بنیادی و حقوقی جهت در اختیار عموم قرار گرفتن	دولت باز
۱۴۲	اندازه‌گیری میزان پای‌بندی به حقوق بنیادی: اعم از رعایت و پایبندی به حقوق اساسی بشر متکی بر موارد مذکور در اعلامیه جهانی حقوق بشر	حقوق بنیادی
۱۰۹	اندازه‌گیری میزان تأمین و تضمین امنیت افراد و اموال در جامعه توسط دولت	نظم و امنیت
۱۰۶	اندازه‌گیری میزان عدالت در اجرای مقررات توسط نظام سیاسی در قبال احاد مختلف مردم	اجرای مقررات
۷۶	اندازه‌گیری میزان دسترسی شهروندان به طرح شکایت در سیستم قضایی: اعم از دستیابی به راه حل مسالمت آمیز جهت حل و فصل مسئله از طریق مقرون به صرفه بودن، فاقد تبعیض، فساد و نفوذ غیرقانونی مقامات دولتی، فقدان تأخیر غیرمنطقی در فرآیند رسیدگی به پرونده ها در دادگاه و همچنین میزان اجرای صحیح تصمیمات دادگاه و آیا مکاتیبم های متنوع حل اختلاف موجود می باشد یا خیر.	عدالت مدنی
۱۱۰	اندازه‌گیری میزان تحقق عدالت کیفری: اعم از فرآیند شکایت و اقدام علیه افراد خاطی به واسطه انجام جرایم علیه جامعه	عدالت کیفری
	مطابق آخرین انتخابات مجلس شورای اسلامی (دوره یازدهم ۱۳۹۸) شاهد مشارکت ۴۲،۵۷ درصد و همچنین در انتخابات ریاست جمهوری (دوره سیزدهم ۱۴۰۰) شاهد مشارکت ۴۸،۸ درصد از واجدین شرایط رأی دادن (در برخی از شهرها و استان‌ها این مشارکت به کمتر از ۳۰ درصد نیز رسیده است) بوده‌ایم.	مشارکت مردمی در انتخابات (به مثابه نماد تحقق مردم‌سالاری دینی)
	بروز چالش و بحران هویت در جامعه ایران و فقدان انطباق منسجم میان عناصر مختلف هویت ایرانی همچون اسلامیت، ایرانیت و مدرنیته	وضعیت هویت و خودآگاهی اسلامی

منبع: (رفیع و همکاران، وزارت کشور، ۱۳۹۸)

با توجه به آنچه عنوان گردید و با در نظر گرفتن فقدان تحقق فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی در جامعه و لزوم حرکت در این مسیر و عملیاتی نمودن آن به‌مثابه چشم‌انداز مطلوب مد نظر امام خمینی^(۵)، لزوم اتخاذ رویکردی آینده‌پژوهانه احساس می‌گردد و در پژوهش حاضر از روش‌های ترکیبی (کمی و کیفی) همچون روش کتابخانه‌ای و همچنین با بهره‌گیری از آرای پنل خبرگان از طریق روش دلفی فازی و بهره‌مندی از روش تحلیل ساختاری مبتنی بر جدول ماتریس روابط متقابل و تجزیه و تحلیل داده‌ها با کمک نرم‌افزار میک‌مک و در نهایت با تلفیق ابزارهای دستیابی به خودآگاهی اسلامی و مردم‌سالاری دینی از منظر امام خمینی^(۵) (استقلال و خودکفایی، آزادی و مردم‌سالاری) با عدم قطعیت‌های احصا شده در فرآیند تحقیق، مدل مفهومی در جهت دستیابی به چشم‌انداز مطلوب فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی مد نظر امام خمینی^(۵) ترسیم می‌گردد. در این چهارچوب، از پنل ۲۵ نفره خبرگان متشکل از ۲۰ عضو هیئت علمی دانشگاه‌های کشور و ۵

فارغ‌التحصیل دکتری علوم سیاسی که در زمینه جامعه‌شناسی و فرهنگ سیاسی در ایران دستاوردهای ارزشمندی دارا هستند استفاده گردید.

جدول ۵: اعضای ۲۵ نفره پنل خبرگان

اعضاء هیأت علمی	
تعداد اعضاء پاسخ دهنده	نام دانشگاه
۳	بین‌المللی امام‌خمينی(ره) قزوین
۲	اصفهان
۱	مازندران
۲	باهر کرمان
۱	رازی کرمانشاه
۲	شیراز
۲	امام صادق (ع)
۲	شاهد تهران
۲	فردوسی مشهد
۲	ياسوج
۱	بوعلی سینا همدان
فارغ‌التحصیلان مقطع دکتری	
تعداد اعضاء پاسخ دهنده	نام دانشگاه
۳	اصفهان
۱	شاهد تهران
۱	تهران

در ادامه ۴۶ پیشران اثرگذار بر فرهنگ سیاسی در ایران از طریق مطالعه فراگیر مبانی نظری پژوهش مبتنی بر روش PEST^۱ (فاکتورهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، فناوری و تکنولوژی) شناسایی گردید.

1. Politicl – Economic – Social - Technological

جدول ۶: عوامل کلیدی تأثیرگذار بر فرهنگ سیاسی در ایران

ردیف	سرواژه	نوع	مرجع
۱	اعتقاد سیاسی مردم به حاکمان	سیاسی	(سامی و کریس، ۱۳۹۱) - (Weinberg, 2022)
۲	توزیع قدرت و حکمرانی میان شهروندان	سیاسی	(ریانی، ۱۳۸۸) - (بشیری، ۱۳۸۰)
۳	رفتار سیاسی	سیاسی	حسینی (۱۳۹۹) - (Maddah and others, 2022)
۴	آزادی بیان و نقد	سیاسی	(جنجلی و همکاران، ۱۳۹۴) - (Vese, 2021)
۵	همکاری حزبی و نهادی	سیاسی	(گلشن و همکاران، ۱۳۹۷) - (Bassan-Nygate and others, 2021)
۶	قانون‌گرایی	سیاسی	(پیکدو، ۱۴۰۰) - (Parsons, 2020)
۷	اعتقاد سیاسی کشتگران	سیاسی	(پولتا و سدراتیان، ۱۴۰۰) - (امینی و خسروی، ۱۳۸۸)
۸	وفاداری سیاسی	سیاسی	(محمدی فر و نصرآصفهانی، ۱۴۰۰) - (Schwarz & Newman, 2020)
۹	جهان‌گرایی سیاسی یا پذیرش جامعه جهانی	سیاسی	(فرهادی محلی، ۱۳۹۰)
۱۰	پیوند دین و سیاست	سیاسی	(مطینی پور، ۱۳۸۸) - (Paden, 2022)
۱۱	گرایش به دولت رفاهی	سیاسی	(فونافنگر و همکاران، ۱۳۹۳) - (Ahrens & Bandau, 2023)
۱۲	مشارکت در انتخابات	سیاسی	(اینگلهارت، ۱۳۹۳) - (Rastegarpoor and others, 2023)
۱۳	گرایش به دولت دینی	سیاسی	(قیصری، ۱۳۸۸)
۱۴	تقدیر به اصول ثابت سیاسی	سیاسی	(امینی و خسروی، ۱۳۸۸)
۱۵	نقدش امنیت اجتماعی	سیاسی	(پوزان (۱۳۷۸) - (Piwowski & Trifunovic, 2023)
۱۶	مشارکت مدنی	سیاسی	(اینگلهارت، ۱۳۹۳) - (Wu, 2023)
۱۷	شفافیت‌خواهی سیاسی	سیاسی	(اوهسر و شتریور، ۱۳۹۹) - (Castanho and others, 2019)
۱۸	فائده نفعی سبیل	سیاسی	(جلالی‌راد و سپهرنیا، ۱۳۹۶)
۱۹	منطق دانش سیاسی	سیاسی	(الیست، ۱۳۸۸) - (Kim and others, 2020)
۲۰	قیمت نفع	اقتصادی	(معلی‌زاده و شیخ زاده، ۱۳۹۲) - (Moore, 2023)
۲۱	سیاست‌های پولی و مالی	اقتصادی	(فرج‌زاده و تقی، ۱۳۹۷)
۲۲	رکود اقتصادی	اقتصادی	(فرج‌زاده و تقی، ۱۳۹۷)
۲۳	بحران انرژی	اقتصادی	(خسروی پور و همکاران، ۱۳۹۷) - (Resolution 2022/c466/01)
۲۴	تولید ناامان داخلی	اقتصادی	(حسینی، ۱۳۸۶) - (Liang, 2021)
۲۵	رانت خواری و فساد اقتصادی	اقتصادی	(آشانی سپهرنیا، ۱۳۹۶) - (Achim and others, 2020)
۲۶	بیگانه‌سازی	اجتماعی	(قیصری، ۱۳۸۸ و جلالی‌راد و سپهرنیا، ۱۳۹۶)
۲۷	بیگانه‌سازی	اجتماعی	(بایمانی و همکاران، ۱۴۰۱ و صادقی، ۱۳۸۸)
۲۸	از خود بیگانگی سیاسی	اجتماعی	(امام‌جمعه‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲) - (Burkitt, 2019)
۲۹	برابری خواهی	اجتماعی	(زیرت آکن دال، ۱۳۸۷) - (Lu, 2019)
۳۰	کازیمات‌گرایی اجتماعی	اجتماعی	(جلالی‌راد و سپهرنیا، ۱۳۹۶) - (Virbalene and others, 2018)
۳۱	تعهد به اهداف دینی	اجتماعی	(جلالی‌راد و سپهرنیا، ۱۳۹۶)
۳۲	شیائست‌سالاری	اجتماعی	(نهری‌نقی، ۱۳۸۸) - (Littler, 2017)
۳۳	تسلط و مدارا	اجتماعی	(جعفرپور کوری، ۱۳۸۸) - (Verkuyten ad others, 2023)
۳۴	قومیت‌گرایی	اجتماعی	(احمدی، ۱۴۰۰) - (Vera and others, 2007)
۳۵	پذیرش دیگری یا آستانه تحمل‌پذیری	اجتماعی	(آقاجسی، ۱۳۹۵ و خازن‌محمدی، ۱۳۹۴)
۳۶	استورس‌سازی	اجتماعی	(جلالی‌راد و سپهرنیا، ۱۳۹۶) - (Duxbury & Jeannotte, 2010)
۳۷	تغییر از درجه تحرکات اجتماعی نوسانی	اجتماعی	(شرفی، ۱۳۸۱)
۳۸	ملی‌گرایی	اجتماعی	(توازی و همکاران، ۱۴۰۱) - (Kawai, 2020)
۳۹	افسردگی سیاسی	اجتماعی	(اینگلهارت، ۱۳۹۳)
۴۰	فرهنگ مشاوره‌ای و مهدویت	اجتماعی	(جلالی‌راد و سپهرنیا، ۱۳۹۶)
۴۱	شهادت‌طلبی	اجتماعی	(حیدری و همکاران، ۱۳۹۵) - (قیصری، ۱۳۸۸)
۴۲	آزمادگرایی و تکامل‌گرایی	اجتماعی	(مظفری، ۱۳۹۲) - (صفایی‌زاد، ۱۳۸۸)
۴۳	عدالت‌خواهی	اجتماعی	(آهنگران، ۱۳۹۷) - (صیوری، ۱۳۸۱)
۴۴	استقلال‌خواهی	اجتماعی	(توروزی، ۱۳۹۷) - (رمای، ۱۳۸۸)
۴۵	تحول رسانه‌ای (نوسعه فناوری دیجیتال و شبکه‌های اجتماعی)	فناوری و تکنولوژی	(رضی، ۱۳۸۷)
۴۶	دسترسی به فناوری‌های نوین	فناوری و تکنولوژی	(تاجیک، ۱۳۸۷)

در ادامه پرسشنامه نیمه ساختاریافته‌ای طراحی و در ۳ گام رفت و برگشتی مبتنی بر روش دلفی فازی در اختیار خبرگان پژوهش قرار داده شد و عنوان داشتیم که میزان اهمیت هر پیشران را با امتیازدهی در قالب اعداد ۱ تا ۵ (۱. خیلی بی‌اهمیت؛ ۲. بی‌اهمیت؛ ۳. متوسط؛ ۴. با اهمیت؛ ۵. خیلی با اهمیت) تعیین نمایند. در این راستا ۱۸ پیشران با عدد فازی بیش از ۶ که اهمیت بیشتری دارا بودند احصا گردید.

جدول ۷: نیروهای پیشران کلیدی منتخب تأثیرگذار بر فرهنگ سیاسی در ایران

عدالت‌خواهی	استقلال‌خواهی	انعطاف سیاسی کنشگران
عوام‌زدگی	شفافیت‌خواهی سیاسی	قاعده نفی سبیل
اسطوره‌سازی	گرایش به دولت رفاهی	قومیت‌گرایی
افسردگی سیاسی	ازخودبیگانگی سیاسی	آزادی بیان و نقد
آرمان‌گرایی و کمال‌گرایی	تقدس امنیت اجتماعی	سطح دانش سیاسی
فرهنگ عاشورایی و مهدویت	ملی‌گرایی	پیوند دین و سیاست

علاوه بر این با بهره‌گیری از یافته‌های جدول شماره ۷، پرسشنامه دیگری در قالب جدول ماتریس روابط متقابل طرح‌ریزی گردید و از خبرگان خواسته شد که تأثیر و تأثر پیشران‌ها بر یکدیگر را در قالب طیفی از ۳ تا ۰ (۳ به معنای ارتباط زیاد و صفر به معنای عدم ارتباط) مشخص نمایند. بر این اساس پاسخ‌ها جمع‌آوری و میانگین نتایج ماتریس روابط متقابل در قالب جدول شماره ۸ مشخص گردید.

جدول ۸: میانگین پیشران‌های تأثیرگذار بر فرهنگ سیاسی در ایران (۱۴۰۲-۱۴۱۲)

تأثیرپذیری پیشران‌ها	عادل‌خواهی	استقلال‌خواهی	انعطاف سیاسی کنشگران	عوام‌زدگی	شفافیت‌خواهی سیاسی	قاعده نفی سبیل	اسطوره‌سازی	گرایش به دولت رفاهی	قومیت‌گرایی	افسردگی سیاسی	ازخودبیگانگی سیاسی	آزادی بیان و نقد	آرمان‌گرایی و کمال‌گرایی	تقدس امنیت اجتماعی	سطح دانش سیاسی	فرهنگ عاشورایی و مهدویت	ملی‌گرایی	پیوند دین و سیاست
عادل‌خواهی	۰	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۲	۳	۳	۳	۱	۳	۱	۲	۱	۱
استقلال‌خواهی	۳	۰	۱	۱	۳	۳	۳	۳	۱	۳	۳	۳	۳	۱	۳	۳	۳	۳
انعطاف سیاسی کنشگران	۱	۱	۰	۱	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۳	۱	۱	۳	۱	۱	۱
عوام‌زدگی	۱	۱	۲	۰	۱	۱	۳	۳	۲	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
شفافیت‌خواهی سیاسی	۳	۲	۲	۱	۰	۱	۱	۳	۲	۱	۱	۳	۱	۱	۳	۱	۱	۱
قاعده نفی سبیل	۳	۳	۱	۲	۳	۰	۲	۲	۲	۱	۱	۲	۳	۱	۲	۳	۳	۲
اسطوره‌سازی	۲	۳	۳	۳	۲	۳	۰	۳	۱	۲	۱	۳	۱	۲	۲	۲	۲	۲
گرایش به دولت رفاهی	۱	۱	۳	۲	۱	۱	۰	۲	۱	۱	۱	۱	۱	۳	۱	۳	۱	۲
قومیت‌گرایی	۲	۳	۲	۲	۱	۱	۳	۲	۰	۱	۱	۲	۲	۱	۱	۰	۱	۱
افسردگی سیاسی	۱	۱	۲	۲	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
ازخودبیگانگی سیاسی	۰	۰	۳	۲	۲	۰	۱	۱	۱	۳	۰	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱
آزادی بیان و نقد	۲	۲	۲	۱	۳	۲	۱	۱	۲	۱	۲	۰	۲	۱	۳	۲	۲	۱
آرمان‌گرایی و کمال‌گرایی	۲	۳	۲	۱	۳	۲	۲	۲	۲	۲	۱	۲	۰	۲	۲	۲	۲	۲
تقدس امنیت اجتماعی	۲	۲	۱	۲	۱	۲	۳	۳	۱	۲	۱	۱	۲	۰	۱	۱	۱	۱
سطح دانش سیاسی	۲	۲	۳	۱	۳	۲	۱	۲	۱	۱	۱	۳	۱	۰	۲	۲	۲	۱
فرهنگ عاشورایی و مهدویت	۳	۳	۳	۳	۲	۳	۳	۱	۲	۲	۱	۲	۳	۳	۱	۰	۱	۳
ملی‌گرایی	۱	۲	۲	۱	۱	۲	۲	۱	۰	۱	۱	۱	۲	۲	۲	۰	۰	۱
پیوند دین و سیاست	۲	۳	۲	۳	۲	۳	۳	۲	۲	۱	۱	۳	۳	۱	۳	۲	۲	۰

منبع: یافته‌های نویسندگان

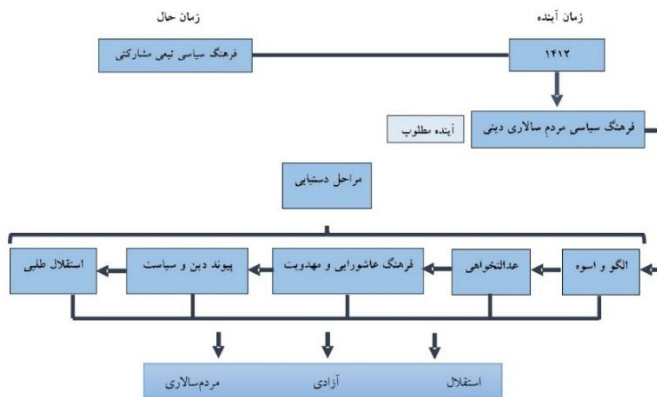
در گام بعدی، در راستای تجزیه و تحلیل برون داده‌های گام پیشین، داده‌ها در اختیار نرم‌افزار میک‌مک قرار داده شد و میزان اثرگذاری و اثرپذیری آن‌ها بر یکدیگر مشخص شد. همچنین نرم‌افزار یک امتیاز عددی برای هر یک از عامل‌ها بر اساس تأثیرگذاری و تأثیرپذیری مستقیم و غیرمستقیم و رتبه‌بندی آن‌ها ارائه نمود (جدول شماره ۹).

جدول ۹: امتیاز تأثیرگذاری و تأثیرپذیری عوامل به صورت مستقیم و غیرمستقیم

رتبه	عامل	تأثیرگذاری مستقیم	عامل	تأثیرپذیری مستقیم	عامل	تأثیرگذاری غیرمستقیم	عامل	تأثیرپذیری غیرمستقیم
۱	اسطوره‌سازی	۷۶۳	انعطاف سیاسی	۶۸۹	اسطوره‌سازی	۷۶۲	شفافیت‌خواهی	۶۸۰
۲	عدالت‌طلبی	۷۶۶	شفافیت‌خواهی	۶۷۰	فرهنگ عاشورایی	۷۲۰	انعطاف سیاسی	۶۷۲
۳	فرهنگ عاشورایی	۷۶۶	استقلال‌خواهی	۶۵۱	پیوند دین و سیاست	۷۱۹	استقلال‌خواهی	۶۴۴
۴	پیوند دین و سیاست	۷۰۷	آزادی بیان و نقد	۶۱۲	عدالت‌طلبی	۶۹۲	آزادی بیان و نقد	۶۲۱
۵	استقلال‌خواهی	۶۵۸	اسطوره‌سازی	۵۹۵	استقلال‌خواهی	۶۷۲	دانش سیاسی	۶۰۸
۶	قاعده نفی‌سیل	۶۵۱	آرمان‌گرایی	۵۹۵	قاعده نفی‌سیل	۶۶۶	عدالت‌خواهی	۵۸۷
۷	آرمان‌گرایی	۶۵۱	دانش سیاسی	۶۵۱	آرمان‌گرایی	۶۵۹	آرمان‌گرایی	۵۸۷
۸	دانش سیاسی	۵۵۸	عدالت‌طلبی	۵۷۷	دانش سیاسی	۵۵۶	دولت رفاهی	۵۸۰
۹	آزادی بیان و نقد	۵۲۰	قاعده نفی‌سیل	۵۷۷	آزادی بیان و نقد	۵۲۰	قاعده نفی‌سیل	۵۷۷
۱۰	شفافیت‌خواهی	۵۲۱	دولت‌رفاهی	۵۷۷	شفافیت‌خواهی	۵۱۹	اسطوره‌سازی	۵۷۴
۱۱	دولت رفاهی	۵۰۲	عوام‌زدگی	۵۵۸	قومیت‌گرایی	۵۰۴	عوام‌زدگی	۵۳۷
۱۲	قومیت‌گرایی	۴۸۲	قومیت‌گرایی	۵۰۲	امنیت اجتماعی	۴۹۸	فرهنگ عاشورایی	۵۱۳
۱۳	امنیت اجتماعی	۴۸۲	فرهنگ عاشورایی	۵۰۲	دولت رفاهی	۴۸۶	قومیت‌گرایی	۵۱۳
۱۴	عوام‌زدگی	۴۴۶	امنیت اجتماعی	۴۸۲	عوام‌زدگی	۴۲۷	امنیت اجتماعی	۴۸۳
۱۵	انعطاف سیاسی	۴۲۸	افسردگی سیاسی	۴۶۵	انعطاف سیاسی	۴۲۵	ملی‌گرایی	۴۷۹
۱۶	ملی‌گرایی	۴۰۹	ملی‌گرایی	۴۶۵	ملی‌گرایی	۴۱۷	پیوند دین و سیاست	۴۷۰
۱۷	افسردگی سیاسی	۳۹۱	پیوند دین و سیاست	۴۶۵	افسردگی سیاسی	۳۷۰	افسردگی سیاسی	۴۵۵
۱۸	ازخودبیگانگی سیاسی	۳۵۳	ازخودبیگانگی	۴۰۹	ازخودبیگانگی سیاسی	۳۲۵	ازخودبیگانگی سیاسی	۴۱۰

منبع: (نویسندگان: خروجی مستخرج از نرم‌افزار میک‌مک)

در پایان از میان ۱۸ عامل کلیدی اولیه، ۵ پیشران ۱. اسطوره‌سازی؛ ۲. عدالت‌خواهی؛ ۳. فرهنگ عاشورایی و مهدویت؛ ۴. پیوند دین و سیاست؛ ۵. استقلال‌خواهی دارای بیشترین عدم قطعیت در حوزه تأثیرگذاری بر فرهنگ سیاسی در ایران ۱۴۱۲ می‌باشند که در قالب تلفیق موارد احصا شده با ابزارهای خودآگاهی اسلامی مد نظر امام خمینی^(د)، مدل مفهومی پژوهش حاضر تعبیه گردید.

شکل ۱: مدل مفهومی تحقق فرهنگ سیاسی مردم سالاری دینی

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. جایگاه اسطوره‌سازی در تعیین فرهنگ سیاسی مطلوب

الگوها افرادی به شمار می‌آیند که با ارائه الگوهای رفتاری، بر نگرش افراد نسبت به یک حوزه موضوعی معین و مشارکت در آن حوزه و به‌طور کلی بر ظاهر، آداب، اهداف، کردار، منش، گروه‌های ارتباطی و ... به گونه‌های مختلف اثرگذار هستند و افراد و جوامع را ترغیب و یا منع می‌نمایند (Lin Siegler et al, 2016). این تأثیر می‌تواند شامل تقویت اهداف موجود و همچنین پذیرش اهداف جدید باشد. بر این اساس الگوها دارای ۳ کارکرد اصلی می‌باشند:

جدول ۱۰: کارکرد الگوها برای تابعین

آنها مدل‌های رفتاری هستند و نشان می‌دهند که چگونه یک مهارت را انجام دهیم و به یک هدف دست یابیم.
آنها بازنمایی از ممکن هستند و نشان می‌دهند که یک هدف قابل دست‌یابی است.
آنها الهام‌بخش هستند و اهداف مطلوب را نشان می‌دهند.

(Thekla, KRyan, & Kim, 2015)

بر این اساس ضرورت دارد که نظام سیاسی با درک درست از اهمیت جایگاه الگوها، در جهت الگوسازی مثبت عمل نماید و با ارائه قهرمانان و الگوهای ملی (تعبیری که لوبون از آن با عنوان «روح مردم»^۱ یاد می‌کند) و روایت‌های قهرمانانه و

1. Soul of the people

الگو محور، اخلاق، هنجارها و ارزش‌های خود را به نسل‌های مختلف انتقال دهد و به‌واسطه آن، آگاهی ملی و دینی و تربیت اخلاقی یا ارزیابی مجدد ارزش‌های فرهنگی و قراردادهای اخلاقی بر اساس مؤلفه‌ها و ارزش‌های آن‌ها شکل بگیرد. (Kirillova, 2018) همان رویکردی که امام خمینی^(ره) در سخنرانی‌ها و بیانات خویش از آن بهره گرفته‌اند و همچنین مشخصه‌هایی را برای الگوها و أسوه‌های قابل قبول اجتماعی ذکر نموده‌اند (جدول شماره ۱۱).

جدول ۱۱: ویژگی‌های خاص الگوها از نظر امام خمینی^(ره)

خودداری از تجاوز و افراط (ج ۱۵، ص ۲۴۱)	عدم تأثیرپذیری از تبلیغات دشمن (ج ۱۸، ص ۱۵۱)
برخوردار از شرافت و عزت (ج ۱۴، ص ۲۵۶)	نماد دموکراسی و آزادی حقیقی بودن (ج ۹، ص ۷۲)
برخوردار از پایداری و استقامت (ج ۱۳، ص ۲۶۴)	تحمل رنج و سختی در برابر دشمن (ج ۱۶، ص ۲۰۴)
مسئولیت‌پذیری در مقابل خدا و اسلام (ج ۱۰، ص ۱۷۶)	برخورداری از حسن تعاون و همکاری (ج ۱۰، ص ۴۲۰)
کوشا بودن در علم، عمل، تهذیب اخلاق و نفس (ج ۱۸، ص ۴۰۵)	صادرکننده انقلاب در تمامی معانی آن (ج ۱۸، ص ۱۵۱)
انجام کارها براساس نقشه، نظم و قاعده و برای خدا (ج ۱۵، ص ۴۹۶)	وحدت و دوری‌جویی از تفرقه و تشتت (ج ۱۲، ص ۲۰۸)
مجاهد و فداکار در راه استقلال و آزادی و اهداف مقدسه اسلامی (ج ۱۰، ص ۴۲۰)	بذیال تحقق عدالت اجتماعی و عدالت حقیقی بودن (ج ۱۸، ص ۱۵۴)
به اهتزاز درآورنده پرچم توحید به نفع مستضعفین در مقابل مستکبرین (ج ۱۰، ص ۳۳۸)	متواضع بودن با مردم، مسلمانان و مستضعفان و برادران دینی (ج ۷، ص ۵۳۳) (ج ۲۰، ص ۳۴۵)
در اعمال و در افعال و در اقوال (ج ۱۴، ص ۸) متعهد بودن به احکام، اخلاق و اعمال اسلامی (ج ۱۴، ص ۲۴۵)	علاوه بر تخصص، زهد و تعهد، دلسوز و صادق باشد. (ج ۱۷، ص ۴۱۹) و (ج ۲۱، ص ۹۳)
همه چیز را برای خدا و برای اسلام بخواهد. و برای به ثمر رساندن انقلاب اسلامی جانپنازی نماید. (ج ۸، ص ۳۴) (ج ۱۶، ص ۳۷۷)	خدمت‌کننده به مردم و عدم تبعیض‌گذاری بین اقشار مردم (ج ۹، ص ۷۲) (ج ۲۰، ص ۱۲۶)
برخوردار از حسن تدبیر و سیاست، شجاعت و اخلاص و مروّت و بیداری و انصاف و همچنین فاقد خودخواهی (ج ۱۶، ص ۲۰۴)	ایستادگی، عدم سازش و تسلیم نشدن در برابر ستمگران (ج ۱۶، ص ۸۷) (ج ۱۹، ص ۵۵)

منبع: (صحیفه امام خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۷ - ۲۱)

بر این اساس طرح خصایص الگو و افراد و گروه‌های مرجع برای جامعه از سوی امام خمینی^(ره) نشان از درجه اهمیت بالای الگوسازی برای اقشار مختلف اجتماعی و تعیین مسیر فرهنگ سیاسی آنان دارد که الگوها باید در نقطه اوج ارزش‌های دینی و اعتقادی و همچنین پایبندی به اهداف و کمال مطلوب‌های نظام سیاسی کشور و حرکت در خط سیر تحول ملت و دولت قرار داشته باشند. بر این اساس لزوم الگوسازی و جامعه عمل پوشاندن به آن، در دایره ابزارهای خودآگاهی اسلامی همچون استقلال، آزادی و گسترش مشارکت مردمی در قالب مردم‌سالاری دینی امکان‌پذیر می‌باشد. همان‌طور که امام خمینی^(ره) هدف از استقلال را دستیابی به ثبات، عزت و اقتدار ملی، خروج از غرب‌زدگی و تحقق خودباوری ملی می‌دانند و

همچنین بر لزوم تحقق آزادی و عدم اختناق برای همه آحاد مردم به قید عدم ضرر برای ملت ایران تأکید داشتند (امام خمینی، ۱۳۶۸) و به مردم‌سالاری و آرای عمومی و به آگاهی مردم در چهارچوب قواعد اسلامی اعتقاد داشتند و معتقد بودند که مردم می‌توانند مسیر صحیح را انتخاب نمایند.

در این راستا ضرورت دارد که نظام سیاسی در ایران، الگوهایی منطبق با هویت ایرانی اسلامی و بخش‌هایی از تمدن غرب که با ارزش‌های هویتی ایرانیان در تعارض نباشد همچون ابزار تکنولوژی و فناوری و علم و ... را بهره‌مند گردد و ضمن معرفی آن، جامعه را در پذیرش آن مختار گرداند. ارائه الگوهایی که با روح جمعی و ملی هویتی جامعه همخوان و هم‌سو باشد، در شکل‌دهی و تکامل فرهنگ سیاسی جامعه اثرگذار خواهد بود و انتخاب آزادانه در عین تبیین فعالانه مشخصه‌ها و بازنمایی کارآمدی آن‌ها، امکان تحقق مردم‌سالاری دینی را فراهم می‌نماید.

۲-۴. جایگاه عدالت‌خواهی در تعیین فرهنگ سیاسی مطلوب

تاریخ جامعه بشری مملو از سوابق تقابل و تضادهای مستضعفین و مستکبرین بوده است که در پی دستیابی به عدالت در جامعه بشری بوده‌اند و مبتنی بر آرای امام خمینی^(۵) وظیفه ماست که از مظلومین پشتیبانی کرده و با ظالمین دشمن باشیم (امام خمینی، ۱۳۷۴)؛ ایشان تعاریف و ویژگی‌هایی را برای عدالت ذکر می‌نمایند (جدول شماره ۱۲).

جدول ۱۲: تعابیر امام خمینی (ره) از عدالت

جدول شماره ۱۲: تعابیر امام خمینی (ره) از عدالت	
عدالت به معنای قابل نشدن امتیاز برای قشرهای (خاص)	(امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۵، ص ۳۸۸)
اقامه عدل یعنی نجات مستمندان از زیر بار ستمگران و کوتاه کردن دست ستمگران	(امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۷، ص ۵۲۸)
عدالت به معنای قیام انسان‌ها به قسط که به معنای رفع ستمگری‌ها و چپاولگری‌هاست.	(امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۵، ص ۲۹۱)
عدالت یعنی امنیت سیاسی برای همگان؛ «دولت در خدمت مردم است و از ... استبداد خیری نخواهد بود»	(امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۶، ص ۲۵۶)
عدالت به معنای این که طبقات مختلف به طبقات پایین ظلم نکنند. باید حق فقرا، حق مستمندان داده شود.	(امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۶، ص ۴۶۱)
عدالت یعنی عمل بر اساس قانون و موازین قانونی «باید همه قشرها روی موازین عدل اسلامی رفتار کنند و هر کسی خودش سرخود نباشد که هر چه دلش بخواهد بکند»	(امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۱، ص ۶۸)
عدالت یعنی بر کردن شکاف‌های طبقاتی «باید برای زاغه نشین‌های بیچاره‌های که هیچ ندارند، باید برای آنها فکر کرد؛ نه همه برای آن بالا و آن اشراف ... حکومت مال همه است»	(امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۲۰۱)
عدالت یعنی لغو امتیازات ویژه زمامداران: «در جمهوری اسلامی، زمامداران مردم نمی‌توانند با سوءاستفاده از مقام، ثروت‌اندوزی کنند و یا در زندگی روزانه امتیازی برای خود قائل شوند.»	(امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۲۶۶)
عدالت یعنی توزیع عادلانه ثروت و درآمد‌ها «بسط عدالت، رفع ایادی ظالمه و تأمین استقلال و آزادی و جریان‌ات اقتصادی و تعدیل ثروت به طور عاقلانه و قابل عمل و عینیت در اسلام است»	(امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۳۳۳)
عدالت یعنی انجام صحیح و بایسته امور فارغ از پارتی بازی «این طور نباشد که یک کسی که آشنای ما هست، جلو کارش را انجام بدهیم، یک کسی که خیر، غریبه هست، عقب‌تر انجام بدهیم و هکذا...»	(امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۹، ص ۲۰)
عدالت یعنی آزادی فعالیت احزاب و اجتماعات؛ «هرگونه اجتماعات و احزاب از طرف مردم در صورتی که مصالح مردم (مصالح ملی) را به خطر نیندازند، آزادند و اسلام در تمامی شئون حد و مرز آن را تعیین کرده است.»	(امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۲۶۶)
عدالت یعنی مشارکت برابر مردم، ائتلاف حکومت به آزادی ملت، نظارت مردم بر حکومت و مانند آن؛ «آگاهی مردم و مشارکت و نظارت همگانی آنها با حکومت منتخب خودشان، خود بزرگترین ضامن حفظ امنیت در جامعه خواهد بود.»	(امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۲۴۸)
عدالت یعنی انتقاد آزادانه از حکومت و حاکمان؛ «هر فردی از افراد ملت دارد که مستقیماً در برابر سایرین، زمامدار مسلمین را استیضاح کند و به او انتقاد کند و او باید جواب قانع کننده بدهد و در غیر این صورت، اگر بر خلاف وظایف اسلامی خود عمل کرده باشد، خود به خود از مقام زمامداری معزول است.»	(امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۵، ص ۴۰۹)
و همچنین امام خمینی (ره) عنوان می‌داشتند که عدم تحقق عدالت در جمهوری اسلامی، زمینه‌ساز مایوس شدن مردم از دین و دولت گردیده و اسلام را به خطر خواهد انداخت. (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۰، صص ۳۴۴-۳۴۵)	

بر این اساس به هر میزان که نظام سیاسی در مسیر تحقق عدالت در جامعه گام بردارد، امکان اثرگذاری بر فرهنگ سیاسی مردم و ایجاد انطباق و انسجام اجتماعی در آن بیشتر فراهم می‌گردد. اگرچه دستاوردهایی در زمینه عدالت اجتماعی در جامعه ایرانی نسبت به ادوار گذشته تاریخی در ایران حاصل گردیده است با این وجود به تعبیر آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) نمی‌توان نمره مطلوبی را برای آن درج نمود و تا نقطه مطلوب فاصله بسیار وجود دارد (افروغ، ۱۳۹۹). با این وجود عدالت باید همچون روحی در جامعه ایرانی حاکم گردد و نظام سیاسی مسئول ایجاد و تعمیم

آن به بخش‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و سیاسی کشور می‌باشد و به تعبیری مردم باید لمس کنند که نظام سیاسی در مسیر تحقق عدالت گام برمی‌دارد (نهج‌البلاغه، ۱۴۰۲) و از مسیر تحقق عمودی عدالت از بالا به پایین (در ارتباط میان نظام سیاسی با آحاد اجتماعی مردم) این امکان فراهم می‌گردد که اصول و مؤلفه‌های مردم‌سالاری دینی در جامعه از طریق جامعه‌پذیری سیاسی و نظام سیاسی به‌مثابه یکی از مهم‌ترین ارکان تأثیرگذار بر آن، احیا و عملیاتی گردد و به تعبیر شهید مطهری، عدالت‌خواهی همگانی هیچ‌گاه نباید در جامعه متوقف گردد و عناصر ضد عدالت مورد سؤال و برخورد قرار گیرد (مطهری، ۱۳۷۲).

۳-۴. جایگاه فرهنگ عاشورایی و مهدویت در فرهنگ سیاسی مطلوب

اسلام شیعی یا اسلام عاشورایی و مهدوی با نفوذ به پایه‌های فرهنگی ایرانیان، مبدل به عنصری اجتناب‌ناپذیر و غیرقابل انفکاک از فرهنگ ایرانی گردیده است (روحي دهبه و مرادی کلارده، ۱۳۹۶). بر این مبنا، منظور از فرهنگ عاشورایی، ارزش‌ها و باورهایی است که امام حسین (ع) مبتنی بر آن قیام نمودند و در اعمال و تعابیر ایشان و سایر ائمه اطهار نمود یافته است (احمدی، ۱۳۹۵). ارزش‌هایی همچون انزجار از دنیازدگی و تحریف دین، وحدت‌بخشی، سازماندهی قدرت در مسیر الهی، رشد و تکامل سیاسی، آگاهی بخشی اجتماعی و فردی مبتنی بر معنویات، صبر و استقامت، شهادت‌طلبی و ایثار، حق‌طلبی و مبارزه با ظلم و استکبار، گام گذاشتن در مسیر تحقق و دستیابی به عزت و شرافت انسان؛ این ویژگی‌ها در فرایند جامعه‌پذیری ایرانیان نقش کلیدی ایفا نموده است و از طرف نهادها و تشکیلات رسمی و غیررسمی در جمهوری اسلامی ایران پشتیبانی گردیده و فرایند انتقال بین نسلی را طی می‌نماید. همین امر بر خودآگاهی جامعه ایرانی در زمینه فرهنگ سیاسی و در نگرش و جهت‌گیری یک ملت نسبت به نظام سیاسی، نخبگان سیاسی و قدرت سیاسی قابل مشاهده است که در تطور تاریخی و در ارتباط با رویدادهای مختلفی که در درون جامعه رخ می‌دهد شکل گرفته و نوع و میزان رابطه مردم با سیاست و قدرت را تعیین می‌نماید (عیوضی، ۱۳۸۵).

همچنین در سطح اجتماعی، فرهنگ عاشورایی همواره در ارتباط ایرانیان با دستگاه حاکمیت نقش تعیین‌کننده‌ای را ایفا نموده است و همواره ارزش‌های عاشورایی را در سطوح تصمیم‌گیری اجتماعی و سیاسی خویش دخیل دانسته و در برابر آسیب‌های فکری و معرفتی و همچنین آسیب‌های عملی و اجتماعی حساسیت

نشان داده و می‌دهند. اگرچه این امر نیز از ماهیت دو طرف برخوردار می‌باشد و تعبیر و تفسیر ناصواب از ارزش‌های مذکور به‌خصوص در بزنگاه‌های سرنوشت‌ساز، امکان به خطا رفتن اجتماع را می‌تواند فراهم گرداند؛ چنانکه امیرالمؤمنین علی (ع) می‌فرمایند: «رعیت هرگز اصلاح نمی‌شود مگر به اصلاح زمامداران و زمامداران اصلاح نمی‌گردند جز از طریق قرار گرفتن رعیت در مسیر صحیح و مستقیم» (نهج‌البلاغه، ۱۴۰۲). از سوی دیگر، مهدویت‌گرایی نیز به‌مثابه امید به آینده ایدئال و مطلوب همراه با ارزش‌ها و باورهایی که ارائه می‌دارد، بخشی از شاخصه فرهنگ سیاسی شیعه به شمار می‌آید (جدول شماره ۱۳):

جدول ۱۳: ارزش‌های حاکم بر مهدویت‌گرایی

تولی و تبری تکلیف‌گرایی در برابر نتیجه‌گرایی	نفوذناپذیری در برابر دشمنان استقرار عدالت فراگیر	اصالت بر وحدت و انجام اجتماعی حمایت از مستضعفان و ایستادگی و نفی سازش	شایسته‌سالاری نظارت دقیق بر عمل‌کرد کارگزاران
حاکمیت ملجأ و پناه برای مردم ساماندهی به مطالبات مشروع و معقول شهروندان	مردم‌داری و دانش‌افزایی عمومی همدلی همه نیروها در خدمت‌رسانی	قانون‌مندی کامل منزلت نداشتن کارگزاران ناصالح در حکومت مهدوی	وفای ملت‌ها و امت‌ها حق‌گرایی و حق‌طلبی و ظلم‌ستیزی

منبع: میرصانع و همکاران، ۱۴۰۱

بر این اساس امام خمینی (ع) وقوع انقلاب اسلامی و تأسیس حکومت اسلامی در ایران را مقدمه انقلاب جهانی حضرت مهدی و دولت فراگیر ایشان ارزیابی می‌نماید تا از این رهگذر مقدمات عدالت فراگیر فراهم شود (امام خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۱۵)؛ روندی که بر تمام مراتب انسانی همچو انحرافات علمی، روحی، عقلی و ... اثرگذار می‌باشد (امام خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۱۲). حکومت اسلامی که نظم و قانون اسلام را استوار نماید و ضمن ساماندهی زندگی دین‌داران، زمینه تعجیل در ظهور حضرت مهدی (عج) را میسر نماید (امام خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۱۸). اگرچه ایشان عنوان می‌دارند که در عصر غیبت، مشروعیت قدرت که به‌صورت نصب عامل مشخص شده است، در پرتو اراده و «رأی مردم» برای تأسیس، استقرار و استمرار معنا پیدا می‌کند. بر این اساس دستیابی و تحقق فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی مبتنی بر چنین ارزش‌هایی، نیازمند مدارا با مردم و اعتماد به خواست مردم و آزادی آنان در پذیرش و تحقق چنین ارزش‌هایی می‌باشد. چراکه به تعبیر امام خمینی (ع)، مدارا از جمله مهم‌ترین عوامل همگرایی و تصرف در قلوب و رام شدن مردم و روغن چرخ تعامل دولت و مردم و کاهنده هزینه‌های مدیریت جامعه است. اطاعت سیاسی از روی شدت و سلطه بدون میل قلبی، نفاق و خیانت ایجاد می‌کند (بیات و همکاران، ۱۴۰۰).

همچنین به نظر می‌رسد که از منظر ایشان، ارزش‌های مردم‌سالاری دینی در کالبد فردی و اجتماعی شیعیان نهادینه شده است و اگرچه ممکن است در برخی ادوار در نتیجه برخی عوامل همچون زر و زور و تزویر، غبار بر آن نقش بسته باشد ولی به‌طور کلی شیعیان از آغاز اسلام، نماد مقاومت و دفاع از حق و عدالت بوده‌اند و نه تنها خود به دیگران ستم نکرده‌اند، زیر بار ستم نیز نرفته‌اند و امامان شیعه به دلیل مبارزه با حکومت‌های باطل در طول تاریخ اسلام، همواره از حاکمان، اذیت و آزار دیده‌اند و مردم شیعه با اعتقاد به شهادت و فداکاری از مکتب خود پاسداری کرده‌اند و خواهان گسترش عدالت در جامعه‌اند (امام خمینی، ۱۴۰۰). با این حال بروز و ظهور جریانات اصلاحی که فاقد ماهیت فساد ستیزی بوده و گاهاً بر افزایش فساد در جامعه جهت ظهور منجی تأکید نموده و به‌مثابه دستاویزی در اختیار سیاستمداران و دولت‌مردان قرار گرفته‌اند، خود می‌تواند مسیر تحقق فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی را تحت‌الشعاع قرار دهد.

۴-۴. جایگاه پیوند دین و سیاست در تعیین فرهنگ سیاسی مطلوب

مبتنی بر نظرگاه امام خمینی^(۵)، دین و انبیای الهی رسالتشان معطوف به دنیا و آخرت بشریت می‌باشد و شهید مطهری بر این اعتقاد بودند که هدف اصلی پیامبران و امامان، هدایت مردم بوده است اگرچه ضرورت چنین هدایتی، استقرار حکومت و اصلاح چهارچوب معیشت مردم است. در این تعبیر، مقابله با ظلم و اصلاح دنیا در چهارچوب رسالت انبیا قلمداد می‌گردد (مطهری، ۱۳۷۲).

همچنین نکته حائز اهمیت در این است که باور به «خودکارآمدی»^۱ باید در جامعه در قالب مردم‌سالاری دینی شکل یعنی افراد به این باور دست یابند که ارزش‌ها و توانایی‌هایشان در مقایسه با سایر جوامع و نظام‌های سیاسی غیر، در نقطه بالاتری قرار دارد که این امر نقطه قوت و عامل کوشش بیشتر آن‌ها می‌گردد. خودکارآمدی مهم‌ترین پیوند میان محیط، فرهنگ، نهادها، ساختارها، نوسازی و میانجی بین دستاوردهای موفقیت‌آمیز گذشته و آینده به شمار می‌آید و این امکان را میسر می‌نماید که فرصت‌ها، خطرپذیری در بحران‌ها و همکاری و انطباق با سایر گروه‌ها و اقشار اجتماعی در افراد افزایش یابد. بر این اساس ضرورت دارد که ارتباط و درهم‌تنیدگی دین با سیاست مطابق آرای امام خمینی^(۵) که همه امور را از

1. Self-efficacy

ماهیتی سیاسی و مخلوط با سیاست تعبیر می‌کردند، در نظر گرفته (در مصاف با سایر نظریات مرتبط با تفکیک دین از سیاست) و در اذهان عمومی جامعه تقویت گردد و ریشه‌دار بودن چنین پیوندی با توجه به سبقه طولانی تاریخی آن در ایران، تسهیلگر تحقق چنین امری می‌باشد (دانشنامه امام خمینی، ۱۴۰۰).

در این ارتباط، می‌توان در چهارچوب استقلال، آزادی و حاکمیت مردم در تعیین سرنوشتشان عمل نمود؛ چرا که بنا بر نظر امام خمینی^(۵) در طول تاریخ، چون مردم در جهت اسقاط نظام‌های خائن و فاسد به حرکت دسته‌جمعی برای براندازی آن اقدام نکرده بودند، تحقق حاکمیت اسلام و تضعیف ملت اسلامی رقم خورد (امام خمینی، ۱۳۹۲) و باید ابزارهای مردم‌سالاری دینی (جدول شماره ۳) را در عرصه نظر و عمل اجرایی نمود و از افراط و تفریط در این حوزه خودداری کرد؛ البته نمی‌توان نسبت به آنچه «گسترش وجوه جمهوری و مردم‌سالاری» در آینده ایران عنوان می‌شود بی‌تفاوت بود (خان‌محمدی و خرمشاد، ۱۴۰۰) و به نظر می‌رسد در صورت عرضه شفاف ابعاد نظری و به‌طور خاص عمل به ارزش‌ها و فرهنگ مردم‌سالاری دینی از سوی مسئولان و نخبگان، می‌توان به حد بالایی از اطمینان دست یافت که نه تنها خواست مردم و شهروندان ایران اسلامی بر طرد، انکار و تضعیف اسلام نخواهد بود، بلکه در پی برپایی و استقرار بنیادها و چشم‌اندازهای متعالی دین در جامعه برآیند.

همچنین می‌توان عنوان داشت که اصول و قواعد حاکم بر مردم‌سالاری دینی هیچ‌گاه در پی تعارض و اختلاف با دین و باورها و ارزش‌های نهادینه شده در آن نیست. در مردم‌سالاری دینی، تمنیات مردم، در پی تحقق و تحکیم اهداف عالی دین است و در پی نفی و یا تضعیف آن نیست زیرا در چنین شرایطی، مردم‌سالاری، از محتوای ارزشی خود تهی می‌گردد (فیاض، ۱۳۸۸). همچنین مطابق پژوهش‌های پیشین، باید به این نکته توجه داشت به میزانی که ارزش‌های اسلامی (هم‌سو با پارامترهای هویت سه‌گانه ایرانیان) در میان شهروندان بیشتر گردد، گرایش به فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی افزایش می‌یابد و در نقطه مقابل به هر میزان که از تبعیت و پیروی از ارزش‌های مذهبی دوری جویند، گرایش به جدایی دین از سیاست و ارزش‌های غیرمذهبی و در نتیجه پیوند با دموکراسی در تعبیر غربی و لیبرالی آن رشد می‌یابد (رهبرقاضی و همکاران، ۱۳۹۵).

۴-۵. جایگاه استقلال‌خواهی در تعیین فرهنگ سیاسی مطلوب

در باب تعریف استقلال، مطابق با آنچه در دانش‌نامه اسلامی ذکر گردیده است، «استقلال دولت یا فرد عبارت است از حاکمیت اراده ملت یا فرد در شئون مختلف خود بدون دخالت و نفوذ قدرت بیگانه که استقلال و آزادی لازم و ملزوم یکدیگرند» (دانشنامه اسلامی، ۱۴۰۲)؛ مبتنی بر آن، امام خمینی^(۵) استقلال و آزادی را مکمل یکدیگر در نظر می‌گیرند و معتقدند که آزادی حق همه مردم است که موجب تکامل و رشد انسان می‌گردد و در جمهوری اسلامی هیچ‌کس نمی‌تواند جز در موارد نادر، آرای خود را بر سایر افراد تحمیل کند (امام خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۲۱).

پیش‌فرض ایشان، مسلمان و اسلام‌خواه بودن ملت ایران است که اساس اسلام خود آزادی و استقلال را به همراه می‌آورد، همچنین رفع ظلم، فساد، تعدی خیانت‌کاران و ایادی اجانب بر کشور و مردم را محقق می‌نماید و مسئولیت علما، نخبگان و عموم مسلمانان را دفاع از اسلام و احکام آن که تضمین‌گر استقلال و آزادی می‌باشد، می‌داند (امام خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۳).

همچنین از نظر ایشان، صرف استقلال نظام اسلامی، خود به‌مثابه نوعی پیشرفت به شمار می‌آید و معتقدند «الان ایران با آن زمانی که آن همه هیاهو می‌کردند برای تمدن بزرگ (نظام پهلوی)، بسیار پیشرفته‌تر از آن وقت است و مهم این است که ما الان مستقل هستیم، یعنی هیچ کشوری در دنیا نیست که بتواند به یک سپور ما جسارت کند. شما الان مستقلید و آقای خودتان هستید (امام خمینی، ۱۳۸۷، جلد ۱۹)

حال آنکه نظام سیاسی تا چه میزان امکان و توانایی ایجاد استقلال را دارا باشد، خود مسئله قابل توجهی به شمار می‌آید که اساساً ارتباط و پیوند وثیقی با فرهنگ سیاسی حاکم در میان عوام و خواص جامعه دارد. نظام سیاسی در صورتی که بخواهد استقلال مطابق آنچه پیش‌تر به آن اشاره گردید در عرصه تعاملات با نیروهای داخلی و خارجی در پیش بگیرد؛ اولاً، نیازمند اقلان افکار عمومی و همراهی آنان با سیاست‌های اتخاذی می‌باشد و دوماً، کارایی و کارآمدی سیاست‌های مأخوذه باید در نگاه آحاد جامعه ملموس باشد چرا که از نظر امام خمینی^(۵) مسئولیت اصلی جمهوری اسلامی، تأمین استقلال کشور و آزادی ملت در تمامی شئون حیات داخلی و خارجی مردم با توجه به ضوابط اسلامی و اعمال اصلاحات لازم با بهره‌مندی از مشارکت کامل همه آحاد مردم می‌باشد (امام خمینی، ۱۳۷۸، جلد ۵).

از سوی دیگر، ایشان عنوان می‌دارند که بنیاد استقلال و ملیت و هویت یک ملت، فرهنگ است و ابزار ابتدایی در استقلال، استقلال در فکر و اندیشه است و در

مرتب اول باید فکرهایمان را اصلاح نماییم. بر این اساس «حول حالنا الی احسن الحال» و تحول در فرهنگ جوامع از جمله مهم‌ترین موضوعاتی می‌باشد که همواره محل مناقشه بوده است. در خصوص تحول در فرهنگ‌ها عمدتاً در چهارچوب سه نظریه، سرایتی بودن فرهنگ، فرایندی بودن فرهنگ و برساختی بودن فرهنگ صحبت به میان می‌آید که در این خصوص در ارتباط با فرهنگ و فرهنگ سیاسی در ایران، می‌توان به ترکیبی از هر سه مورد اشاره داشت. فرهنگ سیاسی در ایران به جهت موقعیت ژئوپلیتیکی ایران که در شاهراه ارتباطی جهان قرار داشته و هم‌نشینی و مصاحبت با گروه‌های متنوع قومی، نژادی و مذهبی و همچنین تسلط نظام‌های متنوع سیاسی، همواره دستخوش تحولاتی در حوزه فرهنگ سیاسی گردیده است و مبتنی بر رویکرد خودآگاهی اسلامی و بازگشت به خویش‌نما امام خمینی (ره) که از طریق ابزارهای استقلال، آزادی و مردم‌سالاری دینی و پذیرش آگاهی و آزادی مردم در انتخاب در چهارچوب قوانین اسلامی و همچنین تلاش نظام سیاسی در جهت عملیاتی نمودن آنچه اسلام ناب قلمداد می‌گردد، می‌تواند در هدایت مردم در قالب فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی نقش مثمر ثمری را ایفا نماید.

وضعیتی که در آن استقلال فکری مبتنی بر هستی‌شناسی توحیدی، خودباوری و اعتماد به نفس ملی، تربیت اسلامی مبتنی بر هویت توحیدی و رویکرد تهاجمی فرهنگ توحیدی علیه فرهنگ الحادی می‌باشد و در تقابل با نظام سلطه می‌باشد (صدیقی و همکاران، ۱۳۹۶). بر این اساس مشکل جمهوری اسلامی در حال حاضر در حوزه عمل است و نه در حوزه نظر. ارزش‌ها، اصول و قواعد اسلامی از منظر نظری در نقطه قابل اتکایی قرار دارند با این وجود در حوزه عمل ضعف‌ها و استحاله‌هایی موجود می‌باشد.

۵. نتیجه‌گیری و پیشنهاد

پژوهش حاضر با هدف ارائه چشم‌انداز فرهنگ سیاسی مطلوب و خروج از چالش فرهنگ سیاسی متعارض در ایران صورت گرفت. بر این اساس تلاش نمودیم که با بهره‌گیری از آرای صاحب‌نظران حوزه فرهنگ در ایران، پیشران‌های اثرگذار بر فرهنگ سیاسی در ایران را رصد نماییم و اقدام به سنجش پیشران‌ها بر اساس دیدگاه امام خمینی (ره) نماییم. در این راستا فرهنگ سیاسی مردم‌سالاری دینی به‌متابزه چشم‌انداز مطلوب و همچنین ریل‌گذاری فرهنگی جهت دستیابی به این امر انجام شد و مبتنی بر آن، ۵ پیشران در قالب الگو و آسوه، عدالت‌خواهی، فرهنگ

عاشورایی و مهدوی، پیوند دین و سیاست و استقلال‌خواهی مشخص گردید و تلفیق آن با سه ابزار آزادی، استقلال - خودکفایی و مردم‌سالاری نقطه تمایز این اثر به شمار می‌آیند. با این اوصاف، به این جمع‌بندی دست یافتیم که لازمه تحول فرهنگ سیاسی، طرح‌ریزی و معرفی شخصیت‌های کارآمد به‌مثابه الگو و شخصیت مرجع برای اقشار جامعه در هدایت افکار و اعمال آن‌ها، تأمین و تحقق عدالت در مناسبات فردی و اجتماعی به‌گونه‌ای که نظام سیاسی محور عدالت قلمداد گردد. همچنین فرهنگ عاشورایی و مهدوی به‌مثابه ارزش‌های بنیادینی قلمداد گردد که نخبگان حاکمیتی با پایبندی به آن در عرصه نظر و عمل به‌مثابه الگویی ارزشمند برای جامعه، خود را در مسیر تحقق اهداف بازنمایی نمایند. علاوه بر این عنوان نمودیم که در ارتباط میان دین و سیاست، ضرورت دارد که باور خودکارآمدی در میان نخبگان و شهروندان ایجاد گردد و ضرورت، اهمیت و کارآمدی چنین ارتباطی در مقام عمل میسر گردد تا از این رهگذر، شهروندان بتوانند در مقام مقایسه با متعارضان به رویکرد ادغام، امکان دفاع از چنین پیوندی را دارا باشند و در پایان عنوان گردید که در قالب پیشران استقلال‌خواهی، ضرورت دارد که ضمن رعایت اصول هزینه فایده، مناسبات داخلی و خارجی را به‌گونه‌ای مدیریت نمود که در شرایط عادی و بحرانی امکان مانور و پایداری اجتماعی و اقتصادی وجود داشته باشد.

پیشنهادها

- ❖ ادغام نهادها و دستگاه‌های فرهنگی موازی و گاهاً متعارض و همچنین تقویت رویکرد فراگفتمانی توسط مسئولان و نهادهای بالادستی؛
- ❖ حمایت و تشویق ملموس مادی و معنوی در عرصه عمل از افراد، گروه‌ها و نیروهای عدالت‌خواه و کاشفان فساد در راستای تقویت عدالت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی؛
- ❖ خروج از دوگانه شعارزدگی و سیاه‌نمایی در جهت تقویت شفافیت سیاسی و اقتصادی؛
- ❖ مقابله با فساد و ویژه‌خواری و همچنین تقابل با مصلحت‌اندیشی‌های ناصواب در ارتباط با اشخاص پرچم‌دار؛
- ❖ ایجاد و معرفی الگوهای نقش و گروه‌های مرجع اجتماعی متناسب با نیاز اقشار و گروه‌های اجتماعی و به‌خصوص نسل جوان از طریق بهره‌گیری از

شبکه‌های اجتماعی نوین و فضای مجازی، در جهت آگاهی بخشی و هدایت افکار عمومی؛

❖ پذیرش تکثرگرایی اجتماعی (نیروهای پایبند به کلان‌گفتمان جمهوری اسلامی) و اعطای اختیارات و امکان فعالیت فراگیر گروه‌های اجتماعی و تشکل‌های مردم‌نهاد در راستای تقویت مشارکت مردم در حوزه‌های اجتماعی و سیاسی و تقویت سرمایه اجتماعی و فرهنگی؛

❖ ترسیم و اتخاذ رویکردی باثبات و انسجام بخش به جامعه از عاشورا و مهدویت به‌مثابه یکی از مهم‌ترین عناصر متشکله اعتقادی و فرهنگی ایرانیان؛

❖ پذیرش آرا و افکار عمومی و خواست‌های نسل جوان به‌مثابه یکی از مهم‌ترین پایه‌های متشکله جمهوری اسلامی در چهارچوب پیوند دین با سیاست و تلاش در جهت اقتناع افکار عمومی و به تعبیر امام خمینی^(ع)، مردم را آگاه و مُحق در تعیین سرنوشت خویش قلمداد نماییم؛

❖ ایجاد و توسعه آموزش‌های دوره‌ای در دستگاه‌های حاکمیتی مبتنی بر شناخت و فهم مردم‌سالاری دینی، پذیرش و ارتقای روحیه انتقادپذیری و ترسیم دقیق جایگاه اسلامیت و جمهوریت مبتنی بر آرای امام خمینی^(ع) و آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی).

فهرست منابع

- احسانی، احمد. (۱۳۷۸). *بررسی تطبیقی فرهنگ سیاسی مردم ایران در قبل و بعد از انقلاب اسلامی ایران*. دانشگاه باقرالعلوم.
- احمدی، نادری؛ مهدی، عصمت (۱۳۹۵). *نقش و کارکردهای مجالس عزاداری حسینی در جامعه‌پذیری سیاسی با تأکید بر دیدگاه امام خمینی^(ره)*. فصلنامه پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ۵(۳).
- اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۹۷). *نقد و تفسیر دموکراسی و آزادی از دیدگاه امام خمینی^(ره)*. تهران.
- افروغ، عماد (۱۳۹۹). *مشکل ما در عدالت، عمل است نه نظر*.
from <https://farsi.khamenei.ir/others-note?id=45882>
- امام خمینی (۱۳۶۸). *ولایت فقیه*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- امامی، سید مجید؛ محمودی رجا، سید زکریا؛ نیکزاد، محمدحسین (۲۰۲۰). *تحلیل الگوی مشارکت فعالانه شهروندان در نظام مردم‌سالاری دینی (با تأکید بر مقوله آتش به اختیار در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای^(مدظله‌العالی))*. تحقیقات اسنادی انقلاب اسلامی، ۲(۳).
- بیات، مصطفی؛ برخوردار، یاسر؛ بیات، مرتضی (۱۴۰۰). *کاربست تساهل و مدارا در مدل حکمرانی حضرت امام خمینی^(ره)*. فصلنامه راهبرد، ۳۰(۱۰۰).
- پای، لوسین (۱۳۷۰). *فرهنگ سیاسی و توسعه سیاسی*. نامه فرهنگ، ۵ و ۶.
- پورفرد، محمود (۱۳۸۴). *مردم‌سالاری دینی*. تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- خان‌محمدی، یوسف؛ خرمشاد، محمدباقر (۱۴۰۰). *آینده اسلام سیاسی شیعی در ایران*. فصلنامه راهبرد، ۳۰(۹۸).
- رفیع، حسین؛ عباس‌زاده مرزبالی، مجید؛ قهرمان، میثم (۱۳۹۷). *فرهنگ سیاسی؛ یک بررسی مفهومی و نظری*. فصلنامه سیاست، ۵(۱۷).
- رهبرقاضی، محمودرضا؛ امام جمعه زاده، سیدجواد؛ نوربخش، سوسن؛ خاکی، مینا (۱۳۹۵). *بررسی رابطه دین‌داری با دو نوع فرهنگ سیاسی مشارکتی و دموکراتیک*. مطالعات راهبردی بسیج، ۱۹(۷۱).
- روحی دهبته، مجید؛ مرادی کلارده، سجاد (۱۳۹۶). *بازخوردهای فرهنگ شیعی و نماد عاشورا بر مواضع مقامات ایران در موضوع هسته‌ای (۱۳۹۲-۱۳۸۴)*. فصلنامه سیاست و روابط بین‌الملل، ۱(۲).
- سینیایی، دکتر وحید؛ ابراهیم‌آبادی، غلامرضا (۱۳۸۴). *کثرت‌گرایی فرهنگی در عصر جهانی شدن و تحول فرهنگ سیاسی نخبگان در ایران*. نامه علوم اجتماعی، ۱۴(۲۵).

- صدیقی، مجتبی؛ مسعودنیا، حسین؛ هرسیج، حسین (۱۳۹۶). *تبیین مفهوم و مؤلفه‌های استقلال فرهنگی در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره)*. مطالعات راهبردی بسیج، ۲۰(۷۷).
- صیاد، محمدرضا؛ خسروی، محمدعلی؛ شیرخانی، علی؛ خسروی باب اناری، ملک تاج (۱۳۹۷). *چرایی و ویژگی‌های فرهنگ سیاسی دولت‌گرا*، فصلنامه سپهر سیاست، ۱۶(۵).
- عیوضی، محمدرحیم (۱۳۸۵). *جامعه‌شناسی سیاسی اپوزیسیون در ایران*. تهران: نشر قومس.
- فیاض، سید علی (۱۳۸۸). *مردم‌سالاری دینی گفتمان رهبرانقلاب اسلامی*. تهران.
- قربانی، قدرت الله (۱۳۸۵). *ابعاد عرفانی و سیاسی مهدویت در اندیشه امام خمینی (ره)*.
- مایلز، مونرو (۱۳۸۵). *قدرت چشم‌انداز (فرزانه میرشاه ولایتی)*. تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی. (۱۳۹۹). *شاخص‌های مردم‌سالاری دینی در نظام جمهوری اسلامی از منظر امام خمینی (ره)*.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲). *مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی*، مجموعه آثار. تهران: نشر صدا.
- نوانی، علی؛ هرسیج، حسین؛ عیوضی، محمدرحیم (۱۴۰۱). *طراحی سناریوهای خروج از چالش هویت در ایران (۱۴۰۰-۱۴۱۰)*، فصلنامه مطالعات ملی، ۸۹(۱).

References

- Attard, Maria, & Hickman, Robin. (2024). Participatory Policy Packaging for Transport Backcasting: A Pathway for Reducing CO2 Emissions. *Sustainability*, 16(1). doi: 10.3390/su16010430
- Bayat, Mustafa, Bakhrodi, Yaser, Bayat, Morteza (1400), " Application of Tolerance in Imam Khomeini's Ruling Model", *A Quarterly Journal of Strategy*, 30(100) (In Persian)
- Dreborg, Karl H. (1996). *Essence of backcasting*. *Futures*, 28.
- Ehsani, Ahmad (1378), *Comparative study of the political culture of the Iranian people before and after the Islamic Revolution of Iran*, Master's thesis of Bagheral Uloom University, retrieved on (07/03/1402) Eivazi, Mohammad Rahim. (1385). *Political Sociology of the Opposition in Iran*, Tehran: Qoms Publishing House (In Persian)
- Emami, S. M., mahmodi, Z., & NICZAD, M. (2020). Analysis of the model of active participation of citizens in the system of religious democracy (with emphasis on the concept of 'fire at will' in the views of Ayatollah Khamenei). *Islamic Revolution Studie*, 2(3) (In Persian)
- Fayaz, Seyyed Ali (07/05/1388), *Religious Democracy in the Speech of the Leader of the Islamic Revolution*, available at <https://farsi.khamenei.ir/others-note?id=7595> (In Persian)
- Ghorbani, Qadratullah (1385), "The Mystical and Political Dimensions of Mahdism in the Thought of Imam Khomeini (RA)", *Hozur Magazine* 58
- Höjer ,Mattias, & Mattsson, Lars-Göran. (2000). *Determinism and backcasting in future studies*. *Futures*, 32.
- Imam Khomeini (RA) (1368), *Liberation from Westernization - Explanation of "Days of God" speech in the gathering of different classes of people (Liberation from Westernization)*, retrieved on (15/08/1402), available at <http://www.imam-khomeini.ir/fa>
- Imam Khomeini (RA) (1392), *Independence*, retrieved on (09/16/1402), available at
- Imam Khomeini (RA), (07/09/1400), *Islam is all politics*, available at <http://www.imam-khomeini.ir/fa>
- Imam Khomeini (RA), (1374), *Velayat Faqih*, Tehran: Institute for Editing and Publishing the Works of Imam Khomeini (RA) (In Persian)
- Imam Khomeini (RA), (1400), *Imam Khomeini Encyclopaedia*, Tehran: Institute for Editing and Publishing Imam Khomeini's Works (RA) (In Persian)
- Imam Khomeini portal (1402), "Imam Khomeini's interpretation: People's awareness, participation and monitoring of the government is the greatest guarantor of maintaining the security of society"
- Kazemi, Maryam. (2011). *Imam Khomeini's website*, can be retrieved at <http://www.imam-khomeini.ir/fa/k1> Khaje Naeeni R, ahmadi shadmehri M T, sabahi A, Cheshomi A. *Identifying Effective Factors Influencing the Beliefs of the Elite Agents in the Formation of Official Institutions of Iranian Economy Using a Cognitive Economy Approach*. *QJER* 2020; 20 (1) (In Persian)
- Khanmohammadi, Yusuf, Khorramshad, Mohammad Baqer (1400), " The Future of Shiite Political Islam in Iran", *A Quarterly Journal of Strategy*, 30(98) (In Persian)

- Kirillova, Natalia. (2018). Myth and mythmaking as the factors of development of religious consciousness and mass culture. *Opcion*, 34.
- Lin Siegler, Xiaodong, Janet N, Ahn, Chen, Jondou, Fang, Anny, & Luna-Lucero, Myra. (2016). Even Einstein Struggled: Effects of Learning About Great Scientists' Struggles on High School Students' Motivation to Learn Science. *Journal of Educational Psychology*, 108.
- Milan, Matthew. (2008). Backcasting 101, Collaborative Strategy Development for Information Architects. from <https://www.slideshare.net/mmilan/backcasting-101-final-public>
- Miles. Monroe (2006), *The Power of Vision*, translated by Farzaneh Mirshah Velayati, Tehran: Future Research Center for Defense Science and Technology (In Persian)
- Ministry of Interior (15/04/1400), details of people's participation in 31 provincial centers of the country in the elections of 1400,
- Ministry of Interior. (2018). The rate of participation in the elections of the 11th term of the Islamic Council,
- Motahari, Morteza (1993), *Around the Islamic Revolution*, Tehran: Sadra Publishing (In Persian)
- Motahari, Morteza. (1993). An introduction to the Islamic worldview of the collection of works (Volume 2). Tehran: Sadra Publishing. (In Persian)
- Naderi, Mahdi, Ahmadi, Esmat (2015), "The role and functions of Hossein's mourning gatherings in political socialization with an emphasis on the view of Imam Khomeini (RA)", *Islamic Revolution Research Quarterly*, 5(3) (In Persian)
- Nahj al-Balagha. Sermon 216, retrieved on (28/07/1402), available at <http://nahj.makarem.ir/speech/699> (In Persian)
- Navazeni, Ali, Harsij, Hossein, Eivazi, Mohammad Rahim (1401), "Designing Scenarios for Overcoming the Identity Challenge in Iran (1400-1410)", *National Studies Quarterly*, 89(1) (In Persian)
- Neuvonen, Aleks. (2022). Re-focusing on the future - Backcasting carbon neutral cities. from
- Porfard, Masoud. (1384). *Religious Democracy*, Tehran: Islamic Science and Culture Research Institute. (In Persian)
- Pye, Lucien (1991). "Political culture and political development". *Letter of culture* (5 and 6) (In Persian)
- Quist, Jaco, & Vergragt, Philip. (2006). Past and future of backcasting: The shift to stakeholder participation and a proposal for a methodological framework. *Futures*, 38.
- Rafi, Hossein, Abbaszadeh Marzbali, Majid, Kahraman, Maitham. (2017). "political culture; A conceptual and theoretical review", *Politics Quarterly*, 5(17) (In Persian)
- Rahbar, R., emamjome, J., noorbakhsh, S., & khaki, M. (2016). Religious Political Culture: democratic and participatory political culture. *Basij Strategic Studies*, 19(71), 141-165. (In Persian)
- rahbargazi M, gashool S, arabian H, ashnaya S. Participatory political culture and the effects of social capital. *scds* 2016; 4 (4):101-122 (In Persian)
- Rohi Dehbane, M., & Moradi Kellardeh, S. (2017). The explication of Iranian officials Positions on the nuclear issue by assuming Shia-Ashoura culture: 2005-2013. *Journal of Politics and International Relations*,

- Sayed Mohammad Reza, Khosravi, Mohammad Ali, Shirkhani, Ali, Khosravi Bab Anari, Malek Taj (2017), "Reasons and Characteristics of Statist Political Culture", *Sepehr Politics Quarterly*, 5(16) (In Persian)
- Sedighi, M., masudnia, H., & harseij, H. (2018). Explaining the Concept and Components of Cultural Independence in Political Thought of Imam Khomeini (r.a). *Basij Strategic Studies*, 20(77) (In Persian)
- Shafiei, Mahmoud (2016), "Religious Democracy in the Qur'an", a collection of articles of the Religious Democracy Conference (In Persian)
- Sinaii, Vahid, Ebrahimabadi, Vahid (2014), "Cultural Pluralism in the Age of Globalization and Cultural-Political Transformation of the Elites in Iran", *Journal of Social Sciences*, 114(25) (In Persian)
- Voom, Tom van der. (2023). Backcasting for Transformative Water Management.
- Yusuke, Kishita, Yutaka, Nomaguchi, Tomoaki, Yano, & Koichi, Ohtomi. (2020). Backcasting-Based Method for Designing Roadmaps to Achieve a Sustainable Future. *IEEE Transactions on engineering management*, 3.

